

**Шахраюк-Онофрей С.І., здобувач,
Буковинський державний
фінансово-економічний університет,
м. Чернівці**

Кооперація як організаційна форма сільськогосподарського виробництва в системі сталого розвитку сільських територій

У статті висвітлено розвиток сільського господарства в системі забезпечення сталого розвитку сільських територій. Обґрунтовано позитивні і негативні наслідки поширення сільськогосподарських кооперацій на сільських територіях. Висвітлено діяльність переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в контексті дотримання вимог сталого розвитку сільських територій.

Ключові слова: сільське господарство, кооперація, ознаки кооперації, переробні сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, розвиток кооперації.

В статье освещены развитие сельского хозяйства в системе обеспечения устойчивого развития сельских территорий. Обоснованы положительные и отрицательные последствия распространения сельскохозяйственных коопераций на сельских территориях. Освещена деятельность перерабатывающих сельскохозяйственных обслуживающих кооперативов в контексте соблюдения требований устойчивого развития сельских территорий.

Ключевые слова: сельское хозяйство, кооперация, признаки кооперации, перерабатывающие сельскохозяйственные обслуживающие кооперативы, развитие кооперации.

The article deals with the development of agriculture in the system for sustainable rural development. Studies the positive and negative consequences of the spread of agricultural cooperatives in rural areas. Activity deals with processing of agricultural service cooperatives in the context of the requirements of sustainable development of rural areas.

Key words: agriculture, cooperation, signs cooperatives, processors, agricultural service cooperatives, cooperative development.

Постановка проблеми. Надзвичайно актуальної проблеми «збереження села», яке через труднощі продуктивної трудової діяльності та забезпечення на цій основі гідного рівня життя по суті занепадає з надзвичайно високим рівнем мобільності населення. Особливо це стосується молодих поколінь з переважно значно вищими потенційними задатками.

Ефективне сільськогосподарське виробництво є основою забезпечення продовольчої безпеки держави, задоволення населення країни високоякісними продуктами харчування в достатній кількості та різного асортименту. Нинішня аграрна структура, при якій збільшується концентрація земель агрохолдингів, які спеціалізуються на вирощуванні високорентабельних та монокультур переважно зернової та олійної груп, а виробництвом трудомісткої плодоовочевої та м'ясо-молочної продукції займаються дрібні особисті селянські господарства та фермери, є незбалансованою. Сільськогосподарська концентрація в такому вигляді не передбачає соціальний розвиток села, створення нових робочих місць, зниження цін на продукти харчування.

Розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні дозволить використовувати переваги великого товарного виробництва і враховувати інтереси сільських товаровиробників, сприяючи відродженню селянина як господаря виробництва, реального власника засобів виробництва і виробленої ним продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основам розвитку кооперації в Україні та розвитку підприємницької діяльності в сільськогосподарському виробництві в період трансформації економіки, присвячені праці вчених: Горкіна Л., Злупко С., Кашуби Ю., Легези Д., Масловської Л., Срібнюк М. У їхніх працях висвітлено результати наукових досліджень згідно з якими кооперація розглядається з метою підвищення ефективності у всіх можливих її аспектах, у тому числі формування кооперативної системи техніко-технологічного обслуговування сільськогосподарського виробництва конкурентоспроможної продукції сільськогосподарських підприємств та кооперація у контексті ліберально-демократичної концепції модернізації суспільства.

Безумовно, що теоретичний базис досліджень склали наукові праці класиків кооперативної думки, що працювали на етнічній території України. Серед них варто згадати М. Туган-Барановського, Б. Мартоса, О. Чаянова, І. Ємельянова, І. Витановича та ін. Їх фундаментальний внесок у скарбницю кооперативної думки широко визнаний і належним чином оцінений науковцями та кооператорами-практиками у світі. На сучасному етапі найбільш відомі результати досліджень В. Гончаренка, Ф. Горбоноса, В. Жука, Л. Молдаван, А. Пантелеймоненка, Ю. Ушкаренко та ін.

Еволюційно розвиваючись, вітчизняна школа кооперативної думки приділяє все більш уваги певним теоретичним питанням з належною деталізацією, а також практичним аспектам втілення кооперативної ідеї

Постановка завдання. Метою статті є дослідження кооперації як організаційної форми сільськогосподарського виробництва в системі сталого розвитку сільських територій прикордонного регіону. На основі поставленої мети основні завдання повинні бути такі:

1. Висвітлити розвиток сільського господарства в системі забезпечення сталого розвитку сільських територій.
2. Обґрунтувати позитивні і негативні наслідки поширення сільськогосподарських кооперацій на сільських територіях.
3. Визначити діяльність переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в контексті дотримання вимог сталого розвитку сільських територій.

Виклад основного матеріалу. Розвиток сільського господарства на інноваційних засадах з дотриманням філософії екологоорієнтованого підприємництва дасть змогу створити таку інституціональну площину людської життєдіяльності, яка через міжпоколінні трансферти формуватиме династії родин-підприємців у даній сфері – як вузькоспеціалізованих, так і з більш широкопрофільним підходом до сільськогосподарського виробництва. Очевидно, що і ресурсні можливості сільських територій у першу чергу призначені для

розвитку саме даного виду економічної діяльності, щодо якого сформовані століттями традиції та спосіб життя на селі. Здобуття таких переваг (рис. 1) надає всі підстави стверджувати про формування сприятливих передумов життєдіяльності наступних поколінь, що є важливою вимогою забезпечення сталого розвитку. Такі сприятливі передумови будуть проявлятися не лише у можливості проживати в середовищі без помітних деструктивних впливів антропогенного характеру, які є наявними через активний розвиток, для прикладу, ресурсомістких промислових видів діяльності.

Рис. 1. Наукове обґрунтування пріоритетності сільського господарства у контексті забезпечення сталого розвитку сільських територій*

* Складено автором

Підтримка сільського господарства як пріоритетного виду економічної діяльності сільських територій також має окрему специфіку щодо тих населених пунктів, які мають статус *прикордонних*. У першу чергу вона проявляється у можливостях:

- збуту сільськогосподарської продукції на ринках сусідніх територій зарубіжних держав, які одночасно можуть слугувати проміжним пунктом подальшого виходу на інші ринки;

- спільної участі в програмах транскордонного співробітництва щодо підтримки сільського господарства, вторинної переробки сільськогосподарської сировини тощо;

- створення різних форм сільськогосподарських кооперацій (кооперативів) із залученням до участі ділових партнерів зарубіжних держав з одночасним пріоритетом інтересів вітчизняних сільгоспвиробників.

Якщо мова йде про забезпечення сталого розвитку, то тут слід розуміти підтримку сільського господарства з використанням нових прогресивних підходів, які дозволяють досягнути очікуваних ефектів з дотриманням визначених на рис. 1 умов. Це потребує пошуку нестандартних способів ефективізації сільськогосподарського виробництва з одночасною орієнтацією на задоволення потреб сільських мешканців – споживання, розвитку, підприємництва, одержання доходу (основного, додаткового), безпеки (через усвідомлення можливостей забезпечення особистого добробуту та захисту таким чином членів своїх сімей, родин) тощо.

Виходячи з досить широкого досвіду розвитку сільського господарства як на теренах України, так і в зарубіжних державах, вважаємо, що нині актуалізується необхідність налагодження міжсуб'єктних зв'язків з організаційним вираженням у *коопераціях* як об'єднуючого ядра сільськогосподарських кооперативів. У вітчизняній науковій думці дослідження даного питання згідно ретроспективних характеристик сягають кількох століть. Зокрема, тут вирізняються напрацювання знаного українського вченого М. Тугана-Барановського та його теорії кооперації, положення котрої знайшли своє поглиблення у працях іншого талановитого вченого – представника Львівської економічної школи С. Злупка. Він відносив кооперацію до національних господарських надбань, вважав феноменом української господарської культури та оперував категорією «національний кооперативний рух» [3].

Таким чином, для вченого явище кооперації було не просто економічно обґрунтованою вимогою господарювання на селі. Це був важливий націооб'єднуючий процес, що підтверджував реноме українського селянства як вільних господарів, здатних у співпраці з іншими рівноправними селянами вирощувати на рідній землі зерно й інші сільськогосподарські продукти та завдяки цьому почувати себе незалежними від інших суб'єктивних впливів.

Серед інших напрацювань вчених-сучасників щодо кооперацій, які мають виняткову цінність для обґрунтування необхідності застосування даної форми підтримки сільського господарства в системі забезпечення сталого розвитку

сільських територій, варто відзначити наукові висновки М. Срібнюка. Вчений зазначає, що в умовах трансформаційних перетворень на селі є доцільною діяльність інтегрованих об'єднань на основі кооперативних формувань за участю особистих селянських господарств, кооперативних союзів, спілок, спільних підприємств з іноземними інвестиціями, що дозволить підвищити продуктивність праці, покращити соціально-психологічний клімат, забезпечити збереження села через підвищення рівня зайнятості населення [7].

Згідно тверджень Л. Горкіної, в Україні ліберальні реформи не забезпечили виконання свого головного соціального завдання – створення умов для ефективного використання основною масою населення своїх індивідуальних здібностей на базі відродження інституту приватної власності. Як наслідок, *використання потужного потенціалу кооперації усе ще залишається завданням невизначеного майбутнього*. Разом з тим, кооперацію можна з повним правом вважати важливим фактором подолання низки негативних тенденцій в економіці та оздоровлення всього суспільного клімату. Вона є однією з тих соціально-економічних форм співпраці населення в умовах ринку, яка значною мірою сприяє усвідомленню можливостей поєднання індивідуалізації діяльності осіб з їх інтеграцією у співтовариство в першу чергу за рахунок довіри як неодмінної складової об'єднання зусиль на психосоціальному рівні. Розгортання кооперативного руху полегшить процеси адаптації її громадян до нових ринкових умов і підвищення їхньої ділової активності в цілому, сприятиме зменшенню дуже значного на сьогодні прошарку людей екстернальної орієнтації [2].

Окремі вчені також наводять аргументи на користь кооперації з метою комплексного використання потенціалу саморозвитку та інфраструктурного облаштування території [6]. Тобто позитивні наслідки кооперації можуть знаходити своє відображення в покращенні якісних індикаторів умов життєдіяльності сільських мешканців через розвиток соціальної інфраструктури як важливої вимоги сталого розвитку, а також сприяти самозабезпеченості територій.

Таким чином, позитивна аргументація сільськогосподарської кооперації є досить обґрунтованою. Її визначають як демократичну форму організації господарської діяльності. Принципи, які покладено в основу кооперацій, дозволяють досягати унікального симбіозу – ринку та громадянського суспільства, який до того ж дає високі результати за двома напрямками [4].

Актуалізація необхідності її впровадження підсилює укладена нині система збуту сільськогосподарської продукції, адже у процесі реформування галузі головними учасниками ринкового середовища стали не виробники, а посередники та різні структури, які монополізували торгівлю й переробку сільськогосподарської продукції. Пониження статусу товаровиробників призвело до занепаду ряду галузей сільського господарства, постала реальна загроза продовольчій безпеці держави. Суспільство усвідомило необхідність формування нової політики в державі, спрямованої на демонополізацію аграрного ринку шляхом створення нових ринкових структур – сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які здатні гармонізувати

відносини між учасниками ринкового середовища, зробити їх цивілізованими і передбачуваними та запропонувати надійні інструменти захисту товаровиробників [8].

Враховуючи вказані вище положення вчених щодо обґрунтування необхідності розвитку кооперацій, конкретизуємо їх основні ознаки та з'ясуємо, яким чином їхня діяльність може відповідати вимогам сталого розвитку сільських територій. До таких основних *ознак* кооперацій слід віднести:

- свідому співпрацю учасників, базовану на довірі, взаємній вигоді та прив'язці до визначеної території;
- об'єднання представників різних суспільних класів сільських мешканців з консолідацією їхніх зусиль заради досягнення спільної мети;
- використання у сільськогосподарському виробництві прогресивних технологій. [1];
- пониження ролі на ринку сільськогосподарської продукції посередників з наближенням виробника в особі кооперації до споживача;
- можливість конкурентного протистояння потужним бізнесовим групам, що є характерним для вітчизняного сільського господарства;
- вищі вигоди учасникам кооперацій та працівникам за результатами економічної (трудової) діяльності. [5].

Необхідність прийняття законопроекту зумовлена ситуацією, яка склалася в економічній та соціальній сферах у сільській місцевості. Станом на квітень 2013 року в Україні нараховується 212,4 тисяч безробітних у сільській місцевості. У зимовий період ця цифра традиційно збільшується приблизно на 15-20%, що зумовлено сезонністю сільськогосподарських робіт. При цьому заробітні плати в галузі сільського господарства одні з найнижчих серед видів діяльності. Так, у квітні 2013 року середня заробітна плата в сільському господарстві становила 2250 гривень при середній заробітній платі по Україні в 3233 гривень.

При цьому в сільській місцевості розташована велика кількість підприємств, які багато років вже не працюють, але виробництво на яких може бути відновлене після реконструкції і модернізації. В основному це колишні переробні підприємства, в першу чергу, підприємства легкої та харчової промисловості. Відновлення виробництва на цілісних (єдиних) майнових комплексах або на об'єктах нерухомого майна нежитлового фонду, які до 1990 року використовувалися у господарській діяльності, допоможе створити нові робочі місця, зняти соціальну напругу в сільській місцевості і створити умови для відродження населених пунктів. [11] Організація успішних кооперацій дасть змогу оптимально перерозподіляти одержані доходи з пониженням собівартості продукції через вигідні ділові зв'язки (логістичні, збутові, постачальницько-сировинні тощо).

Ознаки кооперацій вказані з прицілом на успішність їх діяльності. Під успішністю мається на увазі балансування задоволення інтересів різних його учасників, а також мешканців, що проживають у сільській території, де така сільськогосподарська кооперація діє. Незважаючи на існування безлічі

позитивів їх поширення, досить часто на практиці можна спостерігати негативні наслідки діяльності кооперацій, що визначають ризиковість такого підходу розвитку сільського господарства. Знання відповідних ризиків є важливим з точки зору їх попередження або ж у випадку неможливості уникнення – посилення адаптативності до їх прояву.

Наслідковість поширення сільськогосподарських кооперацій стосовно забезпечення сталого розвитку території вирізняється певними умовами. Так, впливи кооперацій на екологічну ситуацію в регіоні можуть бути позитивними за умови, якщо функціональною ціллю їх об'єднання буде органічне землеробство, а також здійснення іншої господарської діяльності, яка базується на філософії екологоорієнтованого підприємництва із залученням постійно проживаючого у межах визначеної території сільського населення. Позитивний вплив таких організаційних форм може проявлятися і за іншими напрямками, що були конкретизовані на рис. 2.

Для сільських територій Чернівецької області розвиток сільськогосподарських кооперацій можна здійснювати в розрізі трьох базових підходів за просторовими ознаками:

- з централізацією у малих містах, до яких тяжіють відповідні сільські території;
- з централізацією в одному населеному пункті сільського типу;
- з централізацією одночасно в кількох населених пунктах сільського типу.

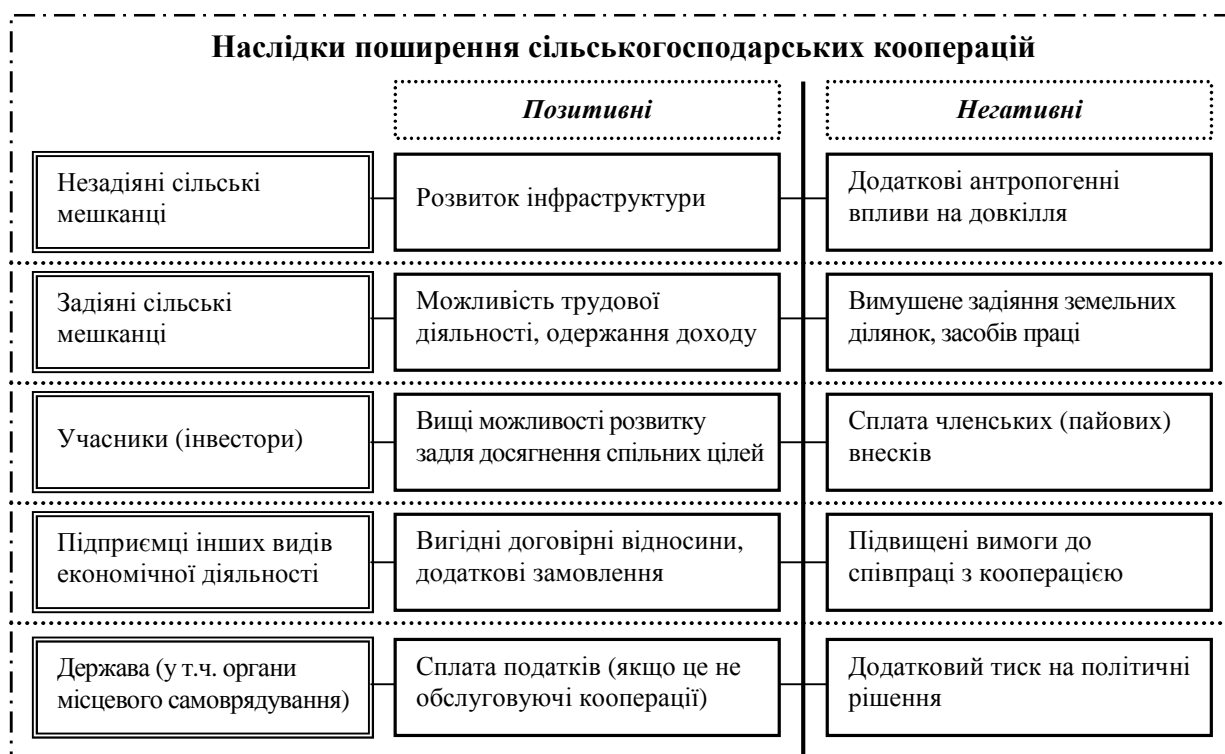

Рис. 2. Наслідки поширення сільськогосподарських кооперацій: інституційний підхід*

* Складено автором

Первинною організаційною ланкою сільськогосподарських кооперацій звичайно ж є кооперативи і розвиток кооперативного руху з дотриманням вимог сталого розвитку сільських територій повинен розпочинатись зі створення саме кооперативних організацій, які за принципово новим підходом будуть визначати стратегічні орієнтири свого розвитку та реалізовувати управлінські функції у виробничому (обслуговуючому) процесі. З-поміж видового різноманіття можливих кооперативів вважаємо, що на досліджуваних територіях Чернівецької області в першу чергу слід забезпечувати підтримку розвитку в рамках організаційно-економічного механізму *переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів*, що переважно є неприбутковими структурами (платниками податку є ті суб'єкти господарювання, що входять до їх складу) згідно нововведень в законодавстві з 2012 року.

Такі організаційні структури дозволять налагодити не просто збутову схему вирощеної сільськогосподарської продукції, але й завдяки її подальшій переробці забезпечувати розвиток переробної промисловості, формуючи додаткові можливості підприємництва, трудової діяльності, податкових надходжень у місцеві бюджети, підвищення ділової активності тощо. Для кооперативів такого типу Чернівецької області результатом переробки «сировини» може бути виготовлення макаронної, хлібобулочної, плодово-ягідної та овочевої продукції. Як наслідок, через таку просторову модель може виникнути своєрідна *сільськогосподарська агломерація*, яка завдяки кооперативним формам співпраці формуватиме потужне ядро соціально-економічного розвитку як малих міст, так і сільських територій, які з ними межують. Для Чернівецької області це актуальне завдання, адже до 2015 року тут реалізується програма підтримки розвитку малих міст [9].

Наслідковість поширення переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів вирізняється специфічністю стосовно сільських мешканців, які або задіяні (на засадах найму в тих видах кооперативів, де це допускається законодавством, адже, для прикладу, виробничі кооперативи виключають найману працю) або незадіяні (при цьому можуть бути задіяними члени їхніх сімей) у таких формах. Тут слід більш конкретно встановити *задоволеність потреб* мешканців села, які вирізняються в економічній, соціальній і культурно-духовній площинах. Такі інтереси будуть значно диференціюватись від інших суб'єктів, на яких здійснює вплив діяльність кооперативів. Вважаємо, що поширення та успішна діяльність переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів для сільських мешканців надасть можливості задовольнити наступні потреби:

- економічного характеру: потреби трудової діяльності та одержання доходу, забезпечення гідного рівня власного життя та життя членів своїх сімей (родин); споживчі потреби через купівлю продуктів харчування, вироблених на території рідного краю;

- соціального характеру: потреби розвитку і підприємництва (реалізація підприємницьких здібностей), підвищення соціального статусу; потреби

ширших соціальних контактів через нові зв'язки в межах кооперативу, контакти з іншими структурами;

- культурно-духовного характеру: потреби гармонійного розвитку особистості через трудову діяльність, пізнання нових аспектів людської життєдіяльності, людської психології тощо.

При створенні переробного сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу слід чітко визначити характер виробництва й надання послуг, наявного устаткування, приміщень, земельних ресурсів, персоналу тощо. Важливо, щоб кожен етап виробничого «ланцюга» переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів передбачав безумовне дотримання умов сталого розвитку сільських територій, адже ідеологічною основою їх поширення було обґрунтування такої доцільності саме стосовно забезпечення оптимального використання ресурсних можливостей з недопущенням їх втрат, задоволення потреб сільських мешканців та сприяння саморозвитку (самоімпульсивності в розвитку) території через підтримку пріоритетних видів економічної діяльності. Умовно вимоги до забезпечення сталого розвитку на різних етапах діяльності кооперативу відображено на рис. 3.

Контроль за дотриманням таких вимог повинен здійснюватись через важелі впливу організаційно-економічного механізму забезпечення сталого розвитку сільських територій, зокрема із застосуванням як прямих форм контролю, так і опосередкованих впливів шляхом формування сприятливого бізнес-середовища сільськогосподарської діяльності із застосуванням економічного регуляторного інструментарію (бюджетного фінансування, інвестиційного, податкового, фінансово-кредитного, цінового регулювання, державних замовлень і закупівель тощо).

Рис. 3. Діяльність переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в контексті дотримання вимог сталого розвитку сільських територій*

* Складено автором

У випадку цільової підтримки переробних обслуговуючих кооперативів виникає досить висока мотивація його членів до безумовного дотримання вимог закону та недопущення суб'єктивних відношень у ході процедурних питань господарської діяльності. У підсумку це дасть змогу дотримуватись вимог сталого розвитку сільських територій, створивши сприятливі передумови покращенню їх загального соціально-економічного стану.

Таким чином, вважаємо, що для сільських територій Чернівецької області, особливо які мають статус прикордонних, наразі відмінним шансом може бути підтримка переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, тим паче така рекомендація належить до одних із останніх урядових ініціатив у сфері аграрної політики та має вищі шанси одержати цільову підтримку з боку держави. Такі форми кооперації вважаються неприбутковими організаціями, що наразі звільняє їх учасників від подвійного оподаткування. На перспективу їх розвиток може підсилюватись активними торговельними контактами з суб'єктами господарювання сусідніх повітів Румунії Сучава та Ботошань (для даної країни кооперація також має чітко виражені історичні форми становлення і подальшого занепаду, зокрема саме завдяки режиму Румунії свого часу кооперація в Чернівецькій області була зруйнованою) та через спільну участь у різних формах транскордонного співробітництва. Можливості ефективної такої участі підсилює підвищений інтерес ЄС, з одного боку, до активізації кооперативного руху, який світові фахівці вважають одним із основних рушіїв подальшого соціально-економічного розвитку людства, та, з другого боку, до повної євроінтеграції України з подоланням політичних розбіжностей і зміною важелів впливу на політичній мапі світу.

Розуміючи необхідність створення та діяльності кооперацій та кооперативів, зокрема виходячи з аргументів на користь такої доцільності в системі забезпечення сталого розвитку сільських територій, важливо конкретизувати участь держави у підтримці за даним напрямом. Концептуально така участь регламентована чинним законодавством – окремі положення можна знайти в законах України «Про сільськогосподарську кооперацію» та «Про кооперацію», до яких у 2012 році були внесені принципові зміни, що формують сприятливу платформу розвитку кооперативного руху в Україні [10].

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, забезпечення сталого розвитку сільських територій прикордонного регіону не повинно базуватись тільки на загальних теоретичних постулатах. Важливим є цільовий галузевий підхід з пріоритетністю розвитку сільського господарства, що є цілком закономірним рішенням в силу ресурсного потенціалу та усталених традицій сільського укладу життя досліджуваних територій. Розвиток сільського господарства вимагає подолання низки негативних проявів, зокрема що стосується слабкої правозахищеності сільського виробника та значно вищої вигоди посередників на ринку сільськогосподарської продукції. За таких умов актуалізується необхідність стимулювання розвитку кооперацій та кооперативів. У цілому ж підтримка кооперативного руху в сільському господарстві повинна починатись з поширення переробних обслуговуючих

кооперативів. Це важливо в силу пониження ресурсорієнтованості регіональної економіки Буковини та її сільських територій з можливостями пропозиції готового продукту як на вітчизняний, так і на міжнародний ринок.

Одночасно з необхідністю розвитку сільськогосподарських кооперацій постає питання фінансового забезпечення їх підтримки. Залучення інвестиційних коштів у сільське господарство, як і в інші види економічної діяльності сільських територій прикордоння, що часто відзначаються депресивністю, є досить проблемним процесом. Це вимагає пошуку альтернативних джерел інвестиційних ресурсів із залученням міграційного капіталу, що для досліджуваних територій відіграє досить потужну роль у забезпеченні життєдіяльності домогосподарств.

Список використаних джерел

1. Богиня Д. Українське село вмирає: національна небезпека / Д. Богиня, К. Якуба // Економіка України. – 2011. – № 4. – С. 56–66.
2. Горкіна Л. Кооперація у контексті ліберально-демократичної концепції модернізації суспільства / Л. Горкіна // Економіка України. – 2011. – № 4. – С. 4–15.
3. Злупко С. Основи розвитку кооперації в Україні: теорія, досвід, перспективи / Степан Злупко // Регіональна економіка. – 2002. – № 1. – С. 31–46.
4. Кашуба Ю.П. Формування кооперативної системи техніко-технологічного обслуговування сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / Ю.П. Кашуба. – Київ, 2012. – 20 с.
5. Легеза Д.Г. Формування конкурентоспроможності продукції сільськогосподарських підприємств (теорія, методологія, практика): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора економ. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / Д.Г. Легеза. – Київ, 2012. – 38 с.
6. Масловська Л.Ц. Сталий розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора економ. наук: спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / Л.Ц. Масловська. – Київ, 2004. – 36 с.
7. Срібнюк М.С. Розвиток підприємницької діяльності в сільськогосподарському виробництві в період трансформації економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / М.С. Срібнюк. – Київ, 2011. – 20 с.
8. Цимбал В.О. Розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в аграрному секторі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (економіка сільського господарства і АПК)» / В.О. Цимбал. – Київ, 2010. – 20 с.
9. Програма підтримки розвитку малих міст Чернівецької області на 2012-2015 роки [Електронний ресурс] – Режим доступу : eep.org.ua/files/програма.doc
10. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17.07.1997 року №469/97-ВР: Законодавство України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>; Про кооперацію: Закон України від 10.07.2003 року №1087-IV: Законодавство України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1087-15>
11. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про стимулювання інвестиційної діяльності в сільській місцевості» [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.rada.gov.ua/pls/.../webproc34?id